

ШЕВЧЕНКІВ ДУБ

Між піль—зелений острів Качанівки
Й задума голуба розплесканих озер...
Прадавній час лишив тут слід, завмер
І лиш луна сумна альтанка Глінки.
Могутній дуб, розкрилений на цівки,
Трьома потоками шумить уверх.
І льот його—зелену гру химер—
Сплели залізні скаби, як уплітки.
Отак і ти! Гремиш нам три доби,
Ім'ям своїм затиснув їх у скаби!
Встають: крепак... борня... часи розради...
І революційні дні, коли «раби»
З твоїм ім'ям пішли на бій за Ради,
І ти шумів, як тут шумлять дуби!

РОМАН ГУЦАЛО

ХЛІБ *)

Голова РВК тов. Яровенко, вернувшись після зборів до хати Тодорця, думав відпочити. Стара постелила йому в другій хаті на ліжку, засвітила лампу й вийшла... Але тільки лагодився він лягати, як на дворі собака на когось насівся, а через хвилину постукало в вікно.

— Гей, чи є тут голова РВК?

Яровенко зхопився, знову взувся й удягнувся. А між тим до хати вже зайшов міліціонер і подав листа. Тільки що з району. Терміново вислали на всі села до уповноважених... ..Ледве вода не забрала за Гурляківкою. Ще до Шептайлівки треба їхати — міліціонер уклонився й вийшов. Собака провів його аж до воріт, а потім ще десь городами заливався.

Яровенко ж читав листа секретаря РПК, що сповіщав про чергову директиву ОПК: негайно протягом кількох днів закінчити кампанію хлібозаготівлі. Директива була сувора, між іншим за

*) У пов. «Хліб», автор, на тлі теперішніх соц. економічних взаємин на селі, подає ширшу картину класової боротьби підчас кампанії хлібозаготівлі та колективізації. Повість вийде у В-ві «Плужанин».

кваліть у роботі їхньому районів і зокрема йому голові РВК виголошено догану. Для посилення роботи виїжджають представники округи, виїздна редакція...

Яровенко болісно всміхнувся:

— Хай виїжджають.. Нехай і вони помісять весняне болотечко. Вони думають, що так тобі легенько й візьмеш у мужика хліб...

І він поклав листа на стіл, замислившись. Кампанія вже триває понад місяць, але район ледве 50 відс. виконав пляну. Й то здебільшого виконали бідняки та частково середняки. У куркуля ж як не вирвеш силою, нічого не допоможе. Йому пригадалася довга низка всіляких зборів, пригадалися чоловічі віхрясті голови, бо-роди, жіночі застигли обличчя.

І він тільки тепер відчув, що всі ті промови такі гарячі для нього, сприймалися надто байдуже селянською масою. Коли він говорив, у нього серце горіло, поломеніло обличчя... А на нього байдуже дивилися люди. Він бачив чужі очі, сотні очей, ці очі спокійно світилися, а в деяких він навіть читав злість...

Тоді ця непорушна, камінна байдужість страшенно впливала на нього, Яровенка. З лагідного, з захопленого ентузіяста він робився злим і кричав:—чого мовчите? Чи ви живі люди?

Сотні очей гасилися, бо вгиналися голови й Яровенкові здавалося, що після тих його слів, маса замикалася в собі ще гірше, тоді він механічно ставив питання на голосування:

— Хто за те, щоб взавтра цілком вивезти ввесь хліб, що на село припадає... Хто за те, щоб виконати директиви комуністичної партії та радянської влади...

Всі підносили руки вгору й на серці в Яровенка легшало. Та не надовго. На другий же день він бачив, що темп залишався той же, що люди байдуже стояли коло перелазів, криниць. Щось говорили, й побачивши його, Яровенка, понуро розходилися.

Тодорець прибігав, запрошував обідати, ставив чарку й сумно говорив:—що ти зробиш із нашим мужиком... Несознательний елімент... Ти йому образки, а він тобі лубки. Ти йому про хліб, а він тобі про крам, про мануфактуру, про чоботи, про... Та мало про що в бісового мужика в голові найдеться.

І із практики Яровенко бачив, що дійсно в мужика в голові пливе думка... Правда, вона не ясна, вона не підкована свідомістю, розумінням економічних чинників, але вона гостра, як розпечене залізо й може запалити одно слово мужикове краще, ніж його промова протягом години.

Пам'ятає він, як одного разу його промову перебив руденький чоловічина... — А скажіть, будь ласка, чого це чоботи 25 карб. тепер, а колись були 3 карб... А чого це пуд пшениці й колись і тепер руп...

Ці слова зчинили цілу бурю. Люди заговорили, загукали, очі засвітилися, деякі навіть замахали руками:

— А ну-ну... Почуємо.

Яровенко пам'ятає, як він доводив гаряче про те, що тепер бракує сировини, що тепер сам селянин шкіру продає дорожче, ніж колись, що тепер ми маємо низку видатків, яких не знали до війни, що ми ж тепер не визискуємо робітників, як робили до війни.

На все це він почув скептичне:

— Е говори... краще скажи, що мужичого труда ви зовсім не ціните.

З другого кутка вирвалося:

— Ти можеш і босий по ріллі ходити, а місто без біленького хлібця не обходиться.

Це вивело з терпіння Яровенка. Він пригадав, який хліб він їв, коли півроку тому працював у місті й сказав:

— Дурниці говорите. Хто з вас був у місті, на заводі, хто з вас бачив, який хліб їсть робітник і службовець... Ніхто не бачив? Так нащо дурниці говорити. Праці вашої не цінімо? А хто дає вам у село машини, молотарки, жниварки, косарки, трієри, сівалки, плуги, трактори...

— Ми ціпом будемо молотити... Тільки не зачіпайте нас...

Тоді Яровенко пам'ятає, встав голова КНС й загарчав, як лев.

— Ти ціпом молотити хочеш... Ти хочеш сидіти вік у норі й дітей гноїти в тій норі хочеш... Ти обріс волоссям, як вовною, як який звір, ти обріс лепом, як свиня... Ти втерв людський образ і хочеш, щоб усе людство йшло твоїм шляхом. Що ти говориш,

Якиме. Трудящі люди билися не за те, щоб знову себе в гній затоптати, а щоб на світ ясний вийти...

Яровенко дивився на голову КНС і він із своїм перерубаним носом здавався йому навіть красивим. Подивився на людей. Люди теж дивилися на нього, любуючися й очі в них, загубивши лють, світилися лагідно.

Деякі зідхнули:

— Ми не проти... алеж важкувато живеться.

— Ми тебе, Якиме, й не зачіпаємо... Ми знаємо, що ти не розкошуєш. Але в нас же є Баштанники, Папуші, Легедзюки, Макогони, Костогризи... Їхній десяток може заступити нашу сотню. Ми хазяї тепер і повинні примусити їх учинити нашу волю, як колись ми вчиняли їхню, важко працюючи на їхньому полі...— Продовжував голова КНС Бариястий.

Яровенко бачив, що Бариястий запалив масу, привернув до себе, зробив її близькою й був надто вдячний йому.

Тепер, пригадуючи все це, Яровенко думав, який стан тепер... Як мобілізувати масу бідняцтва в похід на куркульню, як мобілізувати середняцтво на самовідданість, на пожертву можливо частковим добробутом своїм. Як зробити, щоб ця маса стала рідною місту, а не запеклим ворогом. Він бачив ясно труднощі. Не зважаючи на те, що збори активу сьогодні пройшли начеб-то гаразд, він знав що не всі активісти є такі, що на них можна цілком покластися. Він бачив, що говорили здебільшого Тодорець, Добридень та один-два комсомольці. Решта ж мовчала й невідомо, що вона думала. Яровенко пригадав, як лише два дні тому в сусідньому селі, коли доводилося продавати майно одного куркуля, й про це поставили питання на зборах КНС, збори мовчали, збори наче завмерли, наче то не люди сиділи... Родинний зв'язок мав велику вагу, бо він знав, що навіть такий твердий, як Бариястий, може похитнутися, коли справа торкнеться родича.

А в Бовтютівці родинність дуже химерно поплуталася. В багатьох активістів—дядьки куркулі, в самого Тодорця брат—зможний селянин та й він... Треба бути міцним як криця, щоб при тому родинному оточенні (Яровенкові пригадалася несимпатична вчителька) не збочити. Йому вже раз довелося почути на загальних зборах од Тодорця так:

—В кого є хліб, у того й треба брати...

Він його тоді осік. Він виправив йому помилку й заставив його свою помилку визнати. Але, що може бути в любий час—за це не можна ручатися.

Яровенко сів коло столу, витяг із портфеля лист паперу й почав думати, з чого його взавтра почати. Думка його знову зупинилася на тому недовір'ї селянства, що часто-густо відчувається в практичній роботі й почав себе корити за те, чому не зробити було заздалегідь кілька селянських екскурсій до міста, хай би вони там ознайомилися з життям робітників і хоча б тоді не було б отого безглуздового:—місто хліб біленький привикло їсти.

Десь із під стріхи крикнув півень і Яровенко з несподіванки здригнувся.

— Однак уже пізно,—подумав він:—і скільки просидів, а що я надумав?

Він почав писати. Голова боліла, проте думки були ясні й чіткі. Нерви напружені. Спати не хотілося. Він вирішив зробити взавтра генеральний іспит своїм активістам: організувати червону валку з тим, щоб усі підводчики склали з себе делегацію й, завезли хліб до міста, пішли б на заводи та ознайомилися б докладно з життям робітництва.

— Це зміцнить резерви наші й дасть змогу рішуче й найближчими днями вдарити по куркульському опоріві..—подумав Яровенко й поклав олівець.

У двері постукало.

Увійшов Тодорець.

— Не спите?—привітався він.

— Не заснеш і ти. Роботи на завтра—гора. Як і що ви зробили зараз?

— Та особливого нічого... Ну, знайшли в Зайчика пудів з сто хліба Костогриза молодого та пудів сімдесят пшениці завернули з дороги: старий Костогриз десь вивозив до міста на схованки... Розійшлися, бо люди полякалися. Костогриз став із ципком і не пустив до обійстя, а наш комсомолец Фартушний додав жару, мовляв: нічюю не маєте права полахати людей.

— Так от що... Завтра раненько, ледве, світатиме, збери загальні збори... Швидко й без отого... поволеньки. Щоб о восьмій годині уже люди були на зборах—наказав голова РВК.

— Гаразд. Треба тільки зараз же дати знати виконавцям.

Яровенко подивився на годинника: було пів на другу.

— Ні,—заперечив він,—зараз іди спати. Поспи до п'яти...
А тоді вже й підеш по виконавцях.

Тодорець вийшов. За ним вийшов на двір Яровенко. Небо ясне горіло: золоті п'ятикутники прилипли до нього. Місяць згасав на заході закривавившись. Було свіжо й приморозок посріблив дерево, наче білим цвітом. Вовкулакувато лягли тіні на полях. Чути було свіжу землю й пахло живим молодим зеленим соком десь із лісів.

Хтось десь вистрілив і гук далеко розкотився навкруги.

Гавкнули з просоння собаки.

А Яровенко стояв і дихав, дихав упиваючися живим повітрям весни й відчуваючи, як виходить біль із голови. Підійшов до воріт; якісь дві тіні сховалися за вербу.

— Хто там?—спитав Яровенко—почув він голос Лебединської:—я це тільки з школи й попрасхала Василя Івановича мене провести... Так же-ж пізно.

Із-за верби показалася друга постать і Яровенко пізнав Баскевича—молодого агронома з радгоспу.

Він ніяково привітався, подаючи руку.

— Ну, й задали ви нам роботу, т. Яровенку... Оце все дітей мучили та готували до завтрашнього дня...—щебетала Лебединська,—деж пак. Муровчик зробився в нас диктатором,—щоб усе вчительство взавтра брало участь у демонстрації...—перекривила вона Муровчика.

Яровенко теж почував ніяковість і все повторював: — Так... так...

Нарешті, Лебединська повернулася до Баскевича:

— Дуже вам вдячна, що провели... Бувайте здорові...

Постать здійняла кашкета, вклонилася й зeszла в темряві.

— А чому це ви не спите досі?—напалася Лебединська на Яровенка:—он уже й день швидко буде.

— Коли жінки не сплять, то ви хочете, щоб чоловіки спали такими ночами—сказав Яровенко напівжартівливо.

— А справді ніч гарна—захопилася Лебединська.

— Так... весняна,—вихопилося в Яровенка.

Лебединська засміялася й побігла до хати.

Ярошенко ще трохи постояв і собі пішов до хати. Роздягнувся, роззувся, ліг на постіль і швидко заснув.

Потап Костогриз увійшов до хати з нагайкою в руках. Христя саме годувала свого хлопчика молочною кашою. Дитина, як штання, роззявало рота, брало кашу й ковтало, частину виблювуючи на підборіддя. Мати припадала коло хлопчика.

— Їж, їж кашку... Ай... он киця хоче кашки... Еге, кицю не дам... Микола хоче кашки.

Христя поспішала нагодувати дитину. Вона знала, що сьогодні будуть великі збори й думала про те, як би піти на ті збори.

— Покладем Палазю, його спати...— звернулася вона до няньки—сіроокої дівчини, що м'яла картоплю в дебер для свині:— а я на хвилину побіжу...

— А куди ти побіжиш... Виказувати, гадюка!—Нагайка, оперезала плечі Христині й вона аж присіла від несподіванки й болю.

Потап бив нагайкою Христю, що вже впала на землю, не розбираючи, куди засягне: по голові, по плечах, по руках, ногах...

У хаті знявся лемент. Кричала Христя, кричала дитина й нянька.

А Потап бив, приказуючи:

— Оце тобі Зайчик. Оце тобі пшениця. Оце тобі за твоє зрадництво, гадино.

Хлопчик скотився з лави й прибіг до матері, закривши її скрівавлене обличчя своїм тільцем, погрозовито знявши ручки:

— Не бий мами.

Але Потап ухватив за руки дитину й жбурнув від себе геть. Тоді Христя схопилася на ноги й ухвативши стільця кинула ним у Потапову голову, а сама, як кішка вибігла на двір.

Христя вибігла за ворота й не знала, куди їй іти й кому казати. Усе тіло горіло, як попечене. Вона чула, як пухла голова. Темніло в очах.

Згадала за Любку Кривенкову, за її доброту й почвалада до агрономового дворика.

Тільки вона відчинила двері, як перед нею став агроном—худий, як трясця:

— Чи можу прислужитися, молодиче...

Оглянувши її побите обличчя, насмішкувато промовив:

— Чи не Потап це так угостив... Варт, варт... Чув, що ти, Христе, впорала.

Христі стало ще болячіше. Гірко запитала:

— Любка вдома?

Але агроном відвернувся. Потім приступив до неї й, вимахуючи кулаком перед її обличчям, кричав:

— Любка також сволота... Повіялася. Шкодную, що не зробив із нею того, що з тобою зробив Потап.

Христя вибігла на двір, а агроном ще довго ходив по кімнаті сам з собою розмовляючи та ганблячи себе за те, що він, дурень, так довго панькається з Любкою.

— Узав її мужичку... Стала репа, агрономшою... Взяв, бо думав, що здорове її тіло дасть здорових нащадків, оздоровить Мелашкевичових кров... Я—Мелашкевич Павло—нащадок старого українського панства, принизив себе до того, що змішав свою шляхетську кров із хлопською, пся крив... Ну, гадюко...

Агроном Мелашкевич довго лаявся й, нарешті, вдягнув чепурку й вийшов.

— Погляну, що та безстижа там робить.—І Мелашкевич подався до майдану, що вже гомонів сотнями людей. Майдан грав різнобарвними кольорами весни. Чоловічі кожухи, свитки, жіночі спідниці, хустки—все це перемішалося в якесь гречане поле й від цього гречаного поля нісся гомін, як від бджіл. Що ближче наближався Мелашкевич до майдану, то тим виразніші ставали людські постаті. Він уже розпізнав окремих осіб, он Яровенко виходить із сільради з Тодорцем. Он Барилястий у гурті людей розмахує руками. З боку хлопці співають. До них он побіг незнаможник Добридень, що не переносить ні співів ні плачу...

— Де ж Любка?

Мелашкевич водив своїми мишачими очима по майдані, але Любчина постать десь загубилася серед цієї різнобарвної плями людей і він на неї ніяк не міг натрапити.

Став коло верби, що вже набубнявіла й зіперся плечима об стовбур... і завмер: його Любка відділилася від гурту з Муравчиком і десь обое подалися до школи... Хотів гукнути, проте стримався й тільки подумав:

— От хльондра...

Мелашкевич хотів забути про Любку, про Муравчика, хотів забути про все на світі, силував себе прислухатися до людських балачок, але з людських розмов він нічого не розумів, у голові поломеніла думка про Любчину зраду, думка знімала в голові цілу пожежу, його почало трясти й він, нарешті, не бажаючи звернути на себе загальну увагу, плюнув і подався до радгоспу.

Тимчасом Яровенко підходив до майдану. Він привик бачити перед собою ще більші людські маси, він тоді знав слова, що здатні були запалити світ.

Але тепер він відчував якесь занепокоєння.

Йому здавалося, що ця селянська маса надто вороже дивиться на нього. Глянув у найближчі очі й зустрів холодний погляд. Від цього ще гірше розгубився.

Але коло нього йшов Тодорець, байдуже говорив і його голос наче заспокоював. Яровенко й заспокоювався, а коли увійшов у саму людську гущу, то й зовсім опанував собою. Він готовий був уже охопити цю велику людську масу дужими руками й повести туди, куди сам захоче.

Голова сільради виліз на купку якихось стовпів, що лежали тут на майдані й махнув шапкою.

— Заспокійся, громадо.

Клекіт продовжувався й Тодорець крикнув удруге.

Передні замовкли й гомін покотився хвилями назад, затримавшись на скrajніх людських групах.

Тодорець у третє махнув шапкою й попросив заспокоїтися.

Тоді всі замовкли й очі всіх зупинилися на одному місці, очікуючи.

Яровенко теж вискочив на купку дерева.

— І сьогодні ставимо рубя питання про хліб—...почав прямо Яровенко.

— Хліб... хліб...—почув коло себе голос:—де вже того хліба будемо брати...

— Хліб іще є—крикнув Яровенко й не почув свого голосу, такий знявся навколо нього галас.

— Хліб іще є в куркулів—покрив він своїм дужим голосом людський галас.

Люди притихли, прислухаючися.

— Вони свій хліб вивозять, закопують, заховують і навіть не реховують у вас бідняків на сором нам усім...

Знову знявся галас.

— Більше серед нас Зайчиків нема—заперечив чийсь сміливий голос:—не узагальнюйте, тов. Яровенку.

— Навчити таких, щоб і дітям заказували ,як переховувати куркульський хліб...

— Он сіяти вже треба, доки з хлібом будете нас турбувати...

— Засієш... коли вже й насіння зів.

— Кому треба буде—насіння дамо... Є ж такі, що треба в них його взяти... Є такі, що ще мають позаторишню пшеницю—покровив знову Яровенко людський галас:—але справа не в тому—продовжував він далі—справа в тому, що нам усім треба вміти: ці лишки знайти й уміти їх узяти... Бідняки й середняки. Ви перші за закликом Радвледи принесли, привезли мішки з збіжжям... Ви перші, без зайвих до вас слів допомогли робітництву. Ви й далі також широко й самовіддано будете нам допомагати... В цьому ми певні...

Але цього мало. Треба так поставити справу, щоб серед вас жодного не було б такого, що заховував би куркульський хліб, що ставав би йому в захист, що покривав би його вчинки. Всі, як один, повинні допомогти державі приборкати куркуля. Власними силами ви повинні примусити куркуля віддати всі лишки через кооперацію державі.

У цей саме час од школи показалася хура навантажена мішками. Гурток школярів із учителями з прапорами й прапорцями йшли за хурою й дзвінкими голосами співали:

Вийшли в поле косарі
Косить рано до зорі...
Гей, нуте, косарі,
Чи не рано почали.

Любка сиділа на возі з маленьким хлопцем, що поганяло коні, теж тримаючи в руках червоного прапорця. Молоді коні з радгоспу йшли поважно, слухаючи свого маленького погонича й наче пишалися з того вбрання, що на них було начеплено.

Люди перестали слухати Яровенка й усі повернулися до школярів, не розуміючи в чому справа.

Хура наближалася до майдану.

І диво: з купки дерева залунав дитячий голос.

— Ми учні зібрали двадцять п'ять пудів збіжжя... Оце ми й привезли його, щоб продати державі через кооперацію... Ми ще малі, але знаємо, що держава дбає за всіх бідних, що держава хоче зробити добре всьому трудящому селянству. Робітники—то наші друзі, без яких ми не зможемо жити й їм треба хліба... Червона Армія оборняє вашу, батьки, мирну працю й теж їй треба хліба... Ми закликаємо всіх вас теж піти назустріч державі й продати державі лишки, що маєте. Організуйте червону валку й хай хура буде передньою в ній... Нехай куркулі побачать нашу силу й єдність.

Усі діти крикнули:

— Хай куркулі побачать нашу силу й одність.

Усі завмерли й, як зачаровані, стояли чекаючи продовження дзвінких слів.

Але учні вже пішли далі по вулицях, вигукуючи:

— Організуйте червоні валки... Хай куркулі побачать нашу силу й одність.

Яровенко хотів продовжувати промову своєю далі, але махнув рукою: діти за мене, мовляв, все сказали й скочив на землю.

Замість нього на купку дерева виліз незаможник Добридень і закричав:

— Берімо, люди добрі, приклад з дітей... Я вже свій плян виконав, але продаю державі ще двадцять п'ять пудів жита.

За ним вискочив голова КНС.

— Я даю п'ятнадцять пудів.

— Запишіть мене на двадцять пудів.

— Мене на двадцять п'ять пудів.

— Я даю десять пудів.

За чоловіками пішло жіноцтво.

— Не забудьте мене: на п'ять пудів записуюся.

— Мене запишіть на три пуди.

Яровенко вийшов із гурту й ще довго чув:

— Мене на одинадцять, а мене на дев'ять пудів.

Вийшов із гурту й наскочив на Лебединську: привітався.

— Наша взяла?—не то з запитанням, не то підтверджуючи, промовила Лебединська й насмішкливо дивилася на Яровенка.

Яровенко почув непевну щирість Лебединської й сказав:

— Так. Муравчик молодець.

— Ви думаєте, що тільки в Муравчикові справа?

Та Яровенко вже Лебединської не слухав, побачивши перед Любкою Кривенковою якусь молодицю побиту, що гірко плакала. Вони стояли геть із боку від людей.

Яровенко підійшов.

— Ось як нам чоловіки віддячують, — скривилася Любка, показуючи на Христю—оце за Зайчика молодий Костогриз віддубасив.

— Це та молодиця, що вчора я радив з неї брати приклад усьому жіноцтву вашого села?

— Та сама.

Яровенко потиснув руку молодиці й, оглядаючи її синці обурено сказав:

— Зараз же дам розпорядження, щоб заарештували хулітана.

— Голубчику,—звернулася Христя до Яровенка,—благаю вас, не треба. Може це він з гарячки... Може він одумається. Він же чоловік мій: батько моєї дитини.

— Так якже дозволити таке знущання?

— Голубчику. Від цього можна ще гірше наробити. Ось ми підемо з Любочкою й обидві посоромимо його.

— Глядіть... щоб він з Любки такого образу не зробив...

— О, ні,—почервоніла Любка,—до мене руки короткі.

Молодиці обидві повернули в вуличку, а Яровенко знову зайшов у середину людського кола й попросив тиші.

— Маємо вже шістьсот пудів, доповів Тодорець:—маю надію, що наберемо з тисячу.

Яровенко задоволено хитнув головою й коли всі замовкли почав:

— Дякувати дітям, ми сьогодні маємо велике зрушення. Бідняки і середняки ще раз доводять свою відданість радвладі. Маю надію, що на завтра з нашого села виїде величезна червона валка.

Але товариші... Це все хліб бідняцько-середняцький. Маса хліба лежить у куркульських схованках. Давайте будемо викрикувати тих, хто ще своїх схованок не розпечатував. Ми знаємо, що

в селі є багато таких. Про них мовчать. Може не хотять гнівати, чи сердити...

Пішов гамір між людьми. Говорили, лаялися, кричали. Хтось крикнув так, що покритив своїм голосом усіх:

— Далеко не ходити... Чого це Тодорець свого братика приховує. Він же таки добренький куркуль і хліба не чути, щоб давав...

— Не куркуль, а середняк,—поправив Тодорець і почервонів.

— Та який там середняк. Вісім десятин землі, коні, корова, сіялка, молотарка... Люди добрі. Як не панькатися, то й з усіма не панькатися...

— А ти Тодорець скільки вивіз?

— Я вивіз, що мав...

— Ну, він служить... Брата ж не покривай.

Голова сільради гаряче почав захищати брата. Як видно, взяло за живе. Яровенко поглядав на нього й мотав на вус. Він уже давно чув, що в Тодорця є брат заможний, а в списках майже бідняком вважається. Хотів давно перевірити та якось не випадало. Тепер Тодорець показав своє справжнє обличчя й Яровенко якось відразу губив довіря до нього.

— Чого там сперечатися... В комісії розберемо.

Тодорець зщулювся й, спльовуючи та лаючися, пішов до сільради.

Яровенко теж пішов до сільради. Тут він наказав негайно скликати комісію, обмірковувати питання щодо дообкладання нововиявлених куркулів, організувати неодмінно червону валку на завтра. Обіцяючи навідатися Яровенко виїхав до району.

Ех ти, доле наймитська. Чи ти кусень хліба спокійно ззіси, чи то хоч коли виспишся... Голод голову оливом заливає й темніє в очах, тіло їдять воші й потріскані руки завжди просять відпочинку. А до тебе:

— Біжи принеси води, мішай свиням, повищишай хліви відгною, нарубай дров...

Наче вже все зробила... Притулилася в куточку... Знесилена задрімаєш.

А над головою:—Спиш? А приспала б ти хворобу, коли ги виспишся. Чи на тебе, дармoїдкo, де холера забарилася... Біжи та повилучай телята. Не барись. Сідай та пряди.

Доле наймитська. Де тебе шукати, звідки тебе виглядати?

Довгі, як павутиння підчас бабиного літа, тягнуться Христині літа. Дівчатком малим себе пам'ятає Христя без батька, без неньки. День і ніч сидить над колискою... День і ніч, аж захрипла, вигукує:

— Ай, люлі, люлі... а всім дітям дулі... Олеськові—калачі, щоб спав і в день і в ночі... Ай, люлі, люлі...

Дитячий голос затихає. Знесилена засипає над колискою.

І раптом:—А-а. А-а. І міцний штурхан межи плечі розбуджує дівчинку. Грізна, товста, як свиня, куркулиха підвелася з ліжка й гарчить...

І знову:

— Ай, люлі, люлі... а всім дітям дулі...

Як пагінець від здорового дерева, наливалася, росла, не зважаючи на наймитські муки, дівчинка. Лахміття від сорому зашивала. Від того до того куркуля на роботу переходила, але долі не знайшла. Скрізь штурхани, скрізь недоїдання, скрізь праця над силу.

І ось Костогриз...

Як діявол, підліз молодий Потап...

Ех, ти, доле наймитська. До лікнепу почала ходити. Відкрилися дівчачі очі та... вже пізно було і чула, що під серцем щось засмоктало...

— Христуню... Якже це так сталося, що ти попала в лабети до цих смоктіїв людської кривавиці?..—запитувала Любка, підходячи до Костогризової хати й мимоволі відчувала якийсь холод у тілі, коли дивилася на порожні, як очі душогуба вікна великої хати.

— Голубко. Розум дурний... А ти тоді вже куди підеш. Мусіла. Хіба старі мене за невістку мають, хіба вони мою дитину за внука вважають? Отак запропастила себе.

Любка зідхнула. Вона мимохіть порівняла своє життя з життям Христиним і зідхнула ще раз. Кохала Тодорця, але прірву викопала між ними Лебединська й, зціпивши зуби, на зло всім

лішла вона за Мелашкевича. Чи вона ж вважає себе щасливою? Ой, ні. Навпаки. Вона нещасна жінка, що вічно весела, вічно сміється з лиха. Вона дочка бідного сільського шевця стала агрономшок... Вона має й гроші й убрання. Вона й не голодна й не перепрацьовується.

Але... її Мелашкевич, якийсь кажан, а не чоловік... Завжди він незадоволений, завжди бурмоче, кляне... порядки. А пальці в нього, як крига... Ой, ці пальці.

— І в мойому житті, Христуно, не краще як і в твоєму... — промовила Любка до Христі, переступаючи вже порога й оглядаючи хату.

Христя злякано йшла за нею й навіть не почула її останніх слів.

Але хата порожня. Хлопчик спить на ліжкові. На печі сидить нянька.

Молодиці посідали на лаві і, щоб не розбудити дитини, говорили нишком. Кожна розповіла всі таємниці свого власного життя. Одна одній заглянула в найдальші куточки душі і це надто зблизило їх. Любка, громадська людина своєю вдачею, аж заплакала:

— Отак сестрице моя—Мучуся. Правду, ти сказала—куди підеш. Жінка в нас є ще невольниця, що закріпачена в свого чоловіка, бо... де та з чого будеш жити... Думала комусь зле народити—собі наробила.

— Любочко... але ж я Потапа люблю... батьки куркулі, але ж ми живемо окремо. У нас що—... корова й коні.

— А куркульський дух?

— Як то?

— А так... Моєму Мелашкевичу чого бракує? Гроші бере добрі, а незадоволення... З якого вже внізда пташка вилетить...

— Ой, 'таки так... Думає й мій Потап куркулитися, завжди в нього на думці, щоб якнайбільше загарбати в комору, щоб когось обдурити.

— Ой моє лишко—зідхнула Любка:—тільки й мого, що підеш по селі, потрешся між жінками, трохи їм мізки розворушиш... А до речі: чом тобі не записатися до жінделегаток...

— Куди вже я піду заморочена?

— Ой темні наші жінки, темні, як ніченька в осінь.

Жінки гомоніли. Дитинча, зашаріло, сопло на ліжку, гралася нянька на печі, пересипаючи просо. Падав морок у хату—вечоріло. Потапа не було.

— Підемо? Час... встала Любка.

Христі зробилося страшно самій лишатися. Подивилася на хлопчика. Підійшла й потихенько поцілувала. До няньки сказала:—нагодуеш, як прокинеться. І вийшла з Любою.

Село. Коли воно вмиється, щоб стало приємно дивитися на нього? Коли воно стане чепурне, як дівчина на віддані?

Жінки байдуже дивилися на бруд сільський. Байдуже їм було до того, що пісні з поля з розпачем просили гною... Байдуже їм було до того, що цей гній загноїв село, як гноярку... Байдуже обминали купи цього гною на вулицях, наганяючи свиней, що рилися в ньому. Вони гомоніли про своє близьке, ще очі їхні не бачили цього бруду.

А за ними спинилася на тини цікаві, визирали з-за куп гною, шипіли:

— Це одну хльондру Любка повела... Жінка називається. Приятель свого чоловіка... Про сто пудів пшениці виказала. До комуністів записалася, гадина.

У школі ж сиділо з тридцять жінок і чекали Любки.

— Нема командира—нема й діла—грубим голосом говорила жінка голови КНС Одарка.

— Вона, бідна, щось не вживається з своїм агрономом... Кажуть, сьогодні на зборах як побачив, що вона пішла з Муравчиком, то аж сплюнув...

— Е, та що там говорити... Хто таку глисту любитиме... Тодорець її загнав до Мелашкевича.

— А мені здається, що вона з Тодорцем іще зійдеться, бо й той з своєю вчителькою, як кіт із собакою.

Жінки гомоніли й не помітили, як увійшли до клясної кімнати. Любка з Христею. Христа закутала своє обличчя, щоб не показати синців. Блищали тільки очі.

— А це яка?—зверталися з усіх боків до Христі.

— Це та, що Яровенко нам радив усім брати з неї приклад... Це Христа Костогризова...

— А, розказував мій про еройський її вчинок...—зраділа Одарка.

— Що саме?.. Ми ще не чули...—почулося з деяких кутків...

— А що... чоловік хліб заховав аж у Зайчика, а вона прийшла до комісії та: біжить но потрусить у Зайчика, бо в нас ще є в коморі та й старий Костогриз скоро пшеницею розсипеться, а державі треба.—Сміялася, розповідаючи Одарка.

Жінки дивувалися. Були й такі, що потихенько лаяли Христю: ото, мовляв, дурна, й за чим отой Потап дивиться... Вони ж бо й у делегатки записалися, щоб бути активними та менше хліба дати, а тут сама виказала... Ніхто навіть не просив.

Одарка ж співчутливо кивала головою:

— Вже кажуть, і побив здорово... Та й видно що побив, бо тільки очі он ближать. Горе отій наймищі бідній, коли в куркульство попадеться... Пам'ятаєте Ганну, що до Клешнів була попала... Били дуки, знущались, аж поки на той світ не пішла...

Христя мовчала.

Всі теж замовкли, бо зайшов Муравчик і розпочав чергову бесіду про хлібозаготівлю.

Муравчик—здоровий хлопець у сатиновій сорочці походжав по класній кімнаті й підлога під його дужими ногами рипіла. Світло ледве падало сірими плямами на жіночі постаті, що сиділи на партах, ледве сягаючи темних кутків. Але Муравчик сидів у світляному колі, дужий голос його вдарявся об стелю й стіни й жінки не стільки слухали, скільки дивилися на гарного Муравчика.

— Ви тільки подумайте, скільки було поміщицької землі в вашому селі? П'ять тисяч десятин? Га? Скільки на цих п'яти тисячах родило хліба... А, ну Любка, полічить...

Любка почервоніла й відповіла, що ще навряд чи полічить...

— Ну, то будемо всі рахувати—продовжував Муравчик, забувши, що перед ним дорослі жінки, а не діти:—із п'яти тисяч під толокою стояло хай буде півтори тисячі десятин. Візьмемо, що під озиминою теж було півтори тисячі десятин...

— Так... півтори тисячі десятин...—казали жінки.

— Скільки на десятині родило в поміщика?—питав Муравчик.

— Не менше сто пудів—вигокувала Любка.

— Ну даймо й що сто пудів. Візьмім тепер сто раз по півтори тисячі...

— 150 тисяч пудів.—Вигукнуло кілька молодичь разом.

— Так. Півтораста тисяч пудів одної пшениці, бо поміщики майже жита не сіяли. Тепер, скажіть, куди той хліб поміщик давав?

— Звісно, що продавав—заяляшали жінки.

— А може що ховав у коморі для себе...

— Хіба тільки на насіння—кричали жінки.

— Так виходить, що з вашого села продавав поміщик півтора-ста тисяч пудів одної озимини?—допитувався Муравчик.

— Так виходить—підтверджували жінки.

— А тепер—поставив питання рубя Муравчик—скажіть де й у кого та земля...

— У нас,—призналися жінки.

— А скільки за пляном ви повинні цього року продати державі хліба озимого й ярового?

— Пятдесят тисяч пудів...

І всі замовкли. Замовк і Муравчик. Замислений, він ходив по клясній кімнаті й щось думав. Наче сам злякався, що дійшов до таких сумних висновків, обернувся до жінок.

— Тепер я гадаю, для вас ясно стало, куди йде ваш хліб і чи може він задовольнити місто так як треба. Пливуть же чутки, що, мовляв, із нас деруть і кудись вивозять за кордон... Скажіть же, чи можна, чи є що вивозити за кордон, коли на базар принаймні виходить у шестеро хліба менше, а ніж то було за поміщиків...

— А чого це так, що колись півтораста тисяч легко давалося, а тепер пятьдесят тисяч важко?—несміливо запитала Христя.

Замість відповіді Муравчик запитав скільки дала пудів у неї десятина.

— Здається сімдесят пять пудів...

— Високо береш, Христе,—обізвалися з усіх боків жінки,— на пятьдесят, аби дотягнуло й то добре... Може в вас і було, бо старий—Костогриз завжди вгноював свої поля... А на панському, коли та земля гній бачила?.. Ще до революції.

Муравчик, з'ясувавши, що зменшення врожайности й засів-площі залежить од багатьох причин, з яких найголовніша—роз-порошеність селянського господарства, його бідність, відсутність

відповідного реманенту, його натуральні форми, запропонував обміркувати його бесіду.

Жінки вкупі з Муравчиком довго говорили про те, як добитися, щоб їхнє село знову давало двісті—триста тисяч пудів товарового хліба й непомітно дійшли до одного: треба колективізуватися.

Було вже пізно, які усі вийшли з школи.

Христя не зчулась, як пройшов час. Коли згадала, що треба йти додому, то серце защеміло... Але випрямившись й заспокоївшись, вийшла на двір і рішуче пірнула в темряву.

Село вже спало. Вона йшла сама, бо на тому кутку, де вона жила, нікого з делегаток не було. Думала про свою долю, думала про те, як зустріне її чоловік, й шкіра на тілі в неї дрижала від страху.

— Коли б уже ті колективи ту землю посіли, коли що—не видержу... Або втечу, кудись знову за наймичку.

Раптом вона почула гамір. Огляділась—як раз обійстя Тодорця. Якись чорні постаті вийшли з хати. Швидко причаїлася, прилипнувши до верби.

— Бач брате... сьогодні мене запишуть у куркулі, а завтра тебе... Після завтра, небось, дійдуть ще й до Бариястого... Землю ж таку тримає, як і я.. Нехай він не пирхається. Коли люди прийшли—треба їм зробити добре.

— Тодорець. Ти ж знаєш, що ми колись із тобою товаришували... Поверни ж мені хоч половину пшениці, то ж усе моє багатство...

Христя догадалася по голосу, що то був брат Тодорців і Пятап. Було ще більше там людей, але ті мовчали.

— Що я можу,—обізвався Тодорець,—хліб у громадському магазині на замку, заприбуткований і ключ не в мене.

— Та там же той дурний Голобородько... Можна зладити...

— Ми тобі в пригоді станемо, не забудемо...—зашипіло вже щось кілька голосів:—не дай згибнути, бо ти ж свій чоловік.

Тодорець щось відказав, але почути не можна було що.

За Христею зарипів віз. Оглянулась—повно мішків на хурі, а на ній Папуша. Прилипла до верби, як в'юн. Не дихала.

Хура стала коло Тодорця. Папуша, озираячися, гукнув.

— Це—ми, ми...—обізвалися тихо.

Ворота зарипіли й хура стала на подвір'ї. Через п'ять хвилин вона порожня поторохкотіла шляхом.

— Цукру, меду... чого тільки душа твоя забагне,—чула Христя.

— Май бога в серці й добре тобі буде...

— Спасай нас.

Чорні постаті вийшли на вулицю. Тодорець зачинив ворота й сказав:

— А все таки взавтра привезіть по пудів десять—двадцять щоб рота заткнути.

Христя щойно хотіла розглядіти, хто ще тут був між цими куркулями, як її зцапала чиясь дужа рука:

— А це яка халера тут підслухує...

Христя зхопила зубами за руку й, вирвавшись, кинулася в бік. Перескочивши через тин, вона нишком добігла до клуні, за таївши дух, заборпалася в якусь солому.

Почекала з хвилин десять, напружено прислухаючися. Але була мертва тиша.

— От гади — подумала Христя й пішла городами додому дивуючися з зради Тодорця.

Серце в неї щеміло.

День народився, як дитя—ясний і радісний. Задзвенів жайворонок у синьому небі то там, то там... без перестанку. Верби вперше забарвилися золотаво-зеленим пухом і вода не так буйно котилася річкою. Дорога підсохла й якийсь селянин на возі погуркотів на поле.

А Семен Бариястий набирав у мішки пшениці, віяв на долинах і відбирав сміттячко...

— Здається, трохи засмітилося, лежачи в засіку... чи не пустити на млинок?

Одарка приглядалася, брала зерно на зуба й поволі відповідала:

Пшениця золото... Хіба таку пшеницю хто везе... Вони ж шкідники, на збитки засмічують. Тільки, на пусте буде робота.

«Говори...—відповів Семен:—гарну пшеницю ніколи не мішають із засміченою... Та ще й це повеземо червоною валкою. Со-

ромно комнезамові везти засмічену пшеницю й так гавкають, що бідаки не вміють господарювати. Давай млинок.

Винесли млинок на тік і Семен почав кружити за корбу, а Одарка сипала пшеницю в рурку.

Млинок відмітав пил, що знімався димом, а Семен кружив і докоряв Одарці.

— Бачиш. Щоб був тебе послухав... Скільки землі завіз би державі... Гай, гай!

Нарешті, Одарка перепустила останнє відро пшениці й млинок замовк. Семен зав'язував мішки.

Одарка піддала, а Семен кречучи, поніс мішок до воза. Поклав його, як годовану свиню, в солому й пішов за другим мішком.

— Піддай оцей і біжи наготуй мені шматок хліба... Може доведеться отак і їхати.

Одарка піддала й пішла до хати.

Невеличке обійстя незаможника Бариястого було затишне й тісне. Двойко дітей вертілася коло нього—хлопчик і дівчинка. Дівчинка була гарненька з чорними, наче гудзики, очима, а хлопець... сумний шкандибав на милиці...

Коли Бариястий дивився на хлопця, то завжди на очах у нього з'являлися сльози й обличчя його ставало суворим і лютим. Зазубень на носі робився синім.

... 1921 рік... банди, як собаки, шлялися по лісах, ярах, житах, недобиті. Особливо лютував бандит Баштанник — єдиний син куркуля Баштанника, що оце завішався та який був найбагатіший із куркулів села. Бандит забив кілька бідняків, що найбільше виявили себе, коли розкуркулювали його батька. Аж гострив зуби на Бариястого. Раз Бариястий захопив бандита в одній хаті, але він, як вовк, кинувся на Семена, чимось гострим ударив у храпи й вилетів з хати. Бариястий упав, виконавці що були з ним, розгубилися... А через півгодини горіла його хата... Була ніч... У метушні хлопчикові зламали ногу...

Оце тепер у нього дві пам'ятки: розрубаний ніс і дитина каліка. Поса свого він не бачив, але глядячи на дитину, кожен раз згадував про запеклих своїх клясових ворогів і ладен був кожного куркуля розтерти в порошок.

— А ну ну... Як то куркулі рушають сьогодні з своїм хлібом. Здається Тодорець виправляється... Он як їх брав у роботу в сільраді. Ото тільки з братом крутить. Треба буде рішуче поставити питання на комісії. Коли служиш радянській владі, то ніякого тобі брата не повинно бути,—думав Семен, сідаючи на воза й готуючися виїхати з подвіря своєю «бідою»—так він називав свого однокінного візка.

— Марисю. Біжи відхили ширше ворота, а то ще зачеплюся—звернувся він до дівчинки, шкодуючи трудити хлопця—каліку.

Дівчинка побігла до воріт, відхилила їх ширше й стала з боку.

— Давай руки—підвезу.

Дівчинка радо підскочила до воза й наставила рученята.

— Гей, гей—розмишляв Семен, садовлячи дівчинку коло себе:—ще й не сіло й не впало ніде... Хоч би тобі одна хурчина. Що той Тодорець собі думає...

Барилястий устав на возі, оглянув вулицю, подивився на майдан і сердито сів.

— Не поспішають... Он сіяти буде треба, а вони не поспішають... Гаврило—крикнув він до чоловіка, що стояв коло воріт і дивився на Семена—здається ж ти записався... Чого ж стоїш, як той святий... Пора запрягати й везти.

— Ще поспіну—відповів байдуже той й, чухаючи спину, поволі пішов до хати.

А тим часом на обійсті Костогризів знялася сварка. П'ятак брав жито з засіка й насипав у мішки, а старий брав із другого засіва якийсь посід і теж сипав у мішки, перемішуючи.—Чи ви тату здуріли.. Йбо заарештують... Деж пак: видно що намішали... Як таке везти?

— Отаке вродило. Отак і скажу... Була пшеничка, то забрали, з дороги забрали...

— Та ви думаєте, що хтось дурний...

— Дурень ти... Я ж казав, що на випадок чого—в яр висип... Ні, повернувся й видав їм у руки...

— Спробували б висипати. Хто знав, що вони не доганяють...

На подвір'ї стояв Голобородько з довгою ковінкою й важко спостерігав, як Костогризи мішають пашню.

А вони байдуже сперечалися й перемішували жито з послідом.

— Про баніфікацію не забувайте,—вигукнув він,—засореного зерна не приймаю.

Обидва Костогризи зупинили «роботу» й не знали, що їм робити: чи вигнати нахабну глисту, чи щось інше вчинити... Старий Костогриз нагадав про мітлу в сільраді, про те як Голобородько його там принизив і вже ладен був скочити до нього з кулаком. Потап, помітивши батьків рух, затримав за рукав.

— Справді зерна не прийме,—шепнув він батькові, хай він сказиться—не зачіпайте.

Тимчасом Голобородько важно підходив до них і, підійшовши занурив руку свою в мішок. Витяг жменю, подивився, прищокнув.

— Хе-хе... пролетаріят, мовляв, що свиня—все злопає. Та хіба в нас ще чистосортної пшенички не затрималося, що таке сміття наготували?—і Голобородько хитро моргнув бровою й уп'яв очі в клуню:—думаю, що ще там і не молотяне є...

Його висока постать стояла, як телеграфний стовп тонка та рівна, обличчя якесь сіре, наче припало пилом і тільки синій ніс свідчив про те, що ця людина багато пила.

— Ну, ну... зав'язуйте мішки та ставте могорич... без могорича цього зерна не прийму.

Як видно, Голобородько користався з моменту й потішався з їхньої розгубленості.

— Ви гадаєте, що Голобородько собі простий чоловік, що Голобородько прийшов до старого Костогриза з мішечком милостині просити... Ой ні. Голобородько тепер великий чоловік. Голобородько тепер усе може.

— Чого ти хочеш? запитав Потап:—чарки?

— Я хочу, щоб мене поважали хоч день... З мене досі тільки сміялися.

— Іди... поставимо могорич...

— Я хочу, щоб усі відчули, який є з Голобородька великий чоловік... Да, я все можу, схочу—завезе Потап назад у свою комору від Зайчика половину пшениці, не захочу—не завезе... Схочу—послід старого Костогриза стане чистесеньким житом... Не захочу—люди обсміють старого Костогриза.

Потап уже тягнув Голобородька до хати й навіть старий щось бубонів під ніс:

— Ходімо, ходімо та закусимо...

Але Голобородько стояв замріяний, підперши свою довгу постать ковінкою й не рухався.

Його вже почали тягнути за обидві руки—з одного боку старий Костогриз, а з другого молодий.

— Прошу, прошу... заходьте, товаришу Голобородьку...

— Я зайду, але хочу... щоб ви мене так просили, як би ви просили коли б Тодорець до вас завітав, або хоч би піп...

— Та прошу... Будьте ласкаві, товаришу Голобородьку...

Костогризи дійсно злякалися: натяки на немолотяне в клуні некли старого, а молодому не хотілося втратити пшениці, що про нею так безглуздо виказала Христя. Та й що воно вийде, коли не вмогричити цього чорта й завезти отакий послід? Не прийме, гадюка... Та ще й засміє серед людей.

— Прошу товаришу.

— Ви що... мене купити хочете?—раптом став і грізно запитав Голобородько:—ні, ні... голубчики, задешево хочете купити Голобородька...—він повернувся й швидко пішов із подвір'я.

— Тьфу—сплюнув старий.

— Тьфу—сплюнув молодий.

Стали й дивились один на одного. Дивилися довго. Потім мовчки обидва пішли до комори й почали носити послід до засіка та набирати чистого жита. Лише під кінець старий не втримався й, зідхнувши, всипав до п'яти мішків по відру піску, що тут наче й для цього лежав на купці.

— Хай ламають зуби гадюки...

— Глядіть батьку, щоб не влопалися—застеріг син.

Старий мовчав. Побачивши, що коло воріт їде Бариястий на мішечках швидко вийняв руки з мішка й буцім то пішов до хати.

Бариястий наближався до майдану. Гей, цей майдан... Скільки він бачив на своєму віку, що він відчував на своїх грудях? Топталася по ньому мабуть татарва, топталися польські пани й запоріжці, гайдамаки мабуть не раз обмірковували свої справи на ньому. Церква від часів Гонти обросла мохом та жабуринням.

Вона теж була свідком, як гетьманські чорношличники на цьому майдані різали шомполами незаможницьке тіло й не запротестувувала дзвоном... Піп спокійно стояв коло воріт, дивлячися на екзекуцію.

Цьому й Бариястий був свідком... Не тільки свідком... Іще болять ті місця, як згадає... Біль... Кров...

Однокінний візок став на майдані. Коло сільради стояло два—три чоловіка. Комсомольці гралися в довгої лози. З магазину визирав Голобородько, очікуючи куркульського хліба.

— А чого ви граєтеся?—гукнув Бариястий до комсомольців і застромив пужално в солому на возі.

— Або що?—запитав комсомолец Бритий.

— Як то що?—визвірівся до них Бариястий:—чи хоч один із вас подумав про те, що ухвалу треба виконувати. Ти за що вчора голосував?

— Я?

— Да, да... ти... Чи ти тільки куркульського хліба чекаєш.

— Я ще не господар у своєму дворі.

— Ти не господар.. А батькові чи ти хоч слово сказав?

Перепалка перекинулася з Бритого на Фартушного. Цей останній комсомолец важко вийшов із гуртку й, наблизившись до Бариястого сказав:

— Дядьку. Ви привезли.. яке вам діло до когось?

— Я замісник голови хлібозаготівної комісії й моє діло знати, що робить комсомол—розсердився Бариястий, що вже давно не любив цього комсомольця—заможненького батька сінка.

— Ви комсомолом не керуєте. У нас є осередок... Ваше діло дивитись, як комнезам виконує директиви.

— Ти був учора на зборах активу?—запитав Бариястий.

— Я думаю, що вам, дядьку, не повилазило й ви бачили, що був...

Бариястий посинів. Зарубинка на носі побіліла. Як видно, цей жевжик над ним збиткувався.

Підійшли хлопці й почали тягнути Фартушного до гурту.

Бариястий підскочив до нього й поставив питання руба.

— Говори, скільки хліба вивіз?

— Подивіться в списки.

— Я знаю й без списків... коли сьогодні не вивезеш того, що належить, буде кепсько...

— Овва.

Бариястий знав, що на міцне господарство Фартушного за «розкладкою» припало 80 пудів, але досі Фартушний вивіз тільки десять пудів. Користуючись з того, що син у комсомолі, він ричікував...

На такому ж однокінному візкові під'їхав і незаможник Добридень став поруч із візком Бариястого.

— Чого сваритесь?—підійшов він до гурту з запитанням.

Але комсомольці вже розходилися в різні кутки й тільки Фартушний іще стояв і вігризався від уїдливих слів голови КНС. Швидко й він попростував вулицею.

Бариястий тоді повернувся до Добридня.

— Бачите порядки?.. Тодорця й духу не чути, комсомольці собі в довгої лози граються... А де ж червона валка... Де? я вас питаю...

— А хіба ви не знаєте, що наші спеці тільки ухвалювати та протоколи писати, а хай виконує Бариястий та Добридень.

— Гм... постійте тут коло підводи, а я піду ворушити.

Бариястий пішов до сільради. Назустріч уже йшов Тодорець. Він сміявся своїми циганячими очима й франтовито помахував паличкою.

— Рано, Семене, встали... А я... заспав. Так наморився за ці дні, що просто жах...

— Що будемо робити?—спитав його Бариястий,—дві тільки підводи, а швидко, мабуть Яровенко приїде...

— А хіба ви ще не знаєте наших дядьків... чухається, чухається, поки збереться... Ви не печіть раків—як раз усе образується в свій час.

Із вулиці вигулькнула ще одна підвода й Тодорець, показуючи туди, аж підскочив від радощів.

— Бачите он іще підвода їде... Привикли помаленько, не кваплячись. Будьте певні, що все образується. Буде хліб.

— Але ж бачиш... Голобородько стоїть із ранку, а хоч би тобі один куркуль привіз...

— Привезуть—усміхався Тодорець і покликав виконавця: махай по кутку, щоб швидше там вибиралися—наказав він йому.

— Слід би й нам піти по кутках. Га! Що на це скажеш?

— Ноги болять...—скривився Тодорець:—як маєте охоту пройтись по Телепеньках, а я піду виконавців накачаю.—І пішов до гурту молодичь, що зібралися коло хлібного магазину, франтовито помахуючи паличкою.

Ой, цей перебийніс... У печінках сидить він уже кожному й йому Тодорцеві від нього не відхараскатися. Що йому село? Що йому до того, що з села висмокчують хліб.. Він привик на картоплі сидіти, водою її запиваючи. Його задрість бере, що люди живуть по людські й ладен він, щоб від сьогодні всі сіли на картоплю, як він... Хіба Тодорець не знає селянської душі... Хіба він не знає, як кожен оту пшеничку чи житечко набирає в мішечки? Серце кривлею обливається. Він сам робить коло землі й знає селянську душу, знає селянське серце... Ой, знає він, чого це вони так псволеньки вибираються, ой, знає він, що доведеться йому ще довго бігати та кричати по кутках... Прийде Яровенко й умри... а червона валка щоб була. Нехай він хоч трошки з молодичями пожартує, поки ще ніхто не тисне...

Із такими думками підійшов Тодорець до магазину, зазирнув у двері, моргнув щось до Голобородька й наблизився до молодичь.

— Ви чого сороки тут зібралися? Чоловіків спорядили в дорогу?—напівжартівливо, напівсерйозно звернувся він до молодичь.

— А ми що не люди? А чоловіки не діти—самі спорядяться—відказали з гурту.

— Надокучило вже їх споряджати... То на війну, то в повстанці, то в тюрму, та все з торбами. Нехай хоч на сонці погріємося раз.

— Треба приглянутись, як то ви правуєте, бо як доведеться часом від рогаців вас замінити...

Тодорець крутився між молодичями, а вони викривали його словами, як кулями... Коли ж він дав волю рукам, то всі замовкли й енергійно почали випихати його з гурту.

— Он Лебединська іде.

Тодорець розгублено вискочив із гурту й озирнувся.

Всі засміялись: йшла не Лебединська, а Любка Кривенкова.

— Голова називається. Вже підполудень, а в нього на майдані три підводи стоїть... Любка оглянула Тодорця від ніг до голови:—гляди, щоб головування твоє не похитнулося.

Тодорець окропив янів.

— Не розумію, чого це всяка тобі баба суне носа, куди їй не слід... Сиділа б собі отам коло свого сухомізного агронома.

У Любки загорілися очі:

— Гляди й шануйся... щоб часом не підсохли твої мізки.

Тодорець хотів ще щось відповісти, але побачив, що коло сільради став конем Яровенко, махнувши рукою, побіг до сільради.

Із вулиці виїхало знову три підводи з прапором—то комсомольці везли свій хліб.

Тодорець бачив, що Яровенко сердитий і запобігливо сказав:

— Виконавці на кутках... Швидко люди з'їдуться... Може тимчасом пообідаємо?

— Про обід нема що думати, тов. Тодорець,—різко зупинив його Яровенко,—зараз же, щоб люди були готові. Адже ж учора підписалися на тисячу пудів? Де ж вони?

Тодорець став запевняти, що люди вже готуються. Він тут же збрехав, що сам був на кутку й бачив, що скрізь на подвір'ї стоять підводи.

Яровенко дав наказа, щоб нарядити партію активістів на кутки, аби там скоріше виїжджали.

— Уже пізно... Поки що... Коли ж заїхати до міста?

Тодорець побіг виконувати розпорядження, а Яровенко пішов до магазину, щоб довідатись, як там іде справа. Зустрівся з Христею:

— тов. Яровенку—звернулася вона до нього:—вам треба взяти під догляд Тодорця. Я вчора ненароком стала свідком, що він бере від куркулів хабарі.

Це повідомлення Яровенкові здалося за неправдоподібне. Він надто довіряв Тодорцеві, щоб отак відразу загубити довір'я. Правда, після того, як Тодорець став захищати свого брата, деякі сумніви заїздили в голову Яровенкові, проте, поміркувавши, він на це мало зважив... аджеж то братня рідня кров мабуть заговорила в Тодорцеві.. Це ще не таке лихо велике але ж це

повідомлення... Як на нього реагувати? Вчора про чоловіка, а сьогодні про Тодорця... Може це яка божевільна... Може своєрідна куркульська каверза...

Яровенко стояв перед Христею дивився на її вогнясті очі та припухле личко й не знав, що її казати...

Він узяв її за руку:

— Дуже вам удячний, товаришко, що попередили... будемо мати це на увазі. Коли відпровадимо червону валку, будь ласка зайдіть до школи. Я буду в Муравчика. Там мені докладно розкажете. Зараз я дуже не маю часу та й тут не місце для такої розмови.

Він нахилив голову, потиснув руку й пішов до магазину.

Тимчасом Барилястий ходив по кутках, лаявся з селянами, що не поспішали виїжджати.

— Чи ти не належався ще на печі... Виїжджай—хай вітер хоч обвіє.

— Чий це підпис? Твій? Так чого ж ти й досі навіть коняки не запряг?

— Климе, не мав я надії, що ти такий тютька неповоротливий... Горпино, в кого він такий удався?

Скрізь він перегукувався з чоловіками, жінками, підохочував, підгонив.

Із воріт виїжджали однокінки, вози бичками запряжені, лошачками... На кожному возі лежали мішки з хлібом, тлумачки. Віз кожен, що мав. Деякі довго пеерд тими сварилися з жінками:

— Що, гаспиде, сам будеш їсти?—кричала сердита молодиця.

— Аби зуби, а хліб буде—відказував жартами чоловік й загортав із засіка пашню.

— Гляди, щоб сам із торбою не пішов...

— Робочий кляс до цього не допустить—серйозно вже говорив чоловік і просив жінку, щоб піддала мішок.

Майдан заповнювався возами. Щось скидалося на ярмарок, чоловіки походжали з батогами між возами, похльостуючи коней, наче прицінюючися. Деякі стояли гуртками, розмовляючи. Деякі сиділи на мішках, покурюючи. Деякі розв'язували мішечки й показували сусідам чи приятелям, який вони хліб везуть.

Однокінки, лошачки та бички свідчили про те, що з'їхався сюди незаможницько-середняцький люд села. Не видно було й хазяє—гладких і поважних. Одні подерті шапки та свитки, полатані чоботи крутилися перед очима Яровенка, що оглядав майдан.

За ним визирав Голобородько...

— Бач... повернувся Яровенко до Голобородька,—куркуль як затався сьогодні.

— Цілий день без роботи стою, хоч би побідати.—Скаржився Голобородько.

— Можете піти пообідати.

Яровенкові здавалося, що з цими людьми можна все зробити. Досить кількох слів, як вони записалися, досить було піти Тодорцеві на кутки, як вони з'їхалися...

— Тодорцеві...—подумав Яровенко:—аджеж, він од куркулів хабарі бере. Може й цим пояснюється те, що вони не поспішають; а сьогодні навмисно саботують... Аджеж це все незаможницько-середняцький хліб. Ні, не повинно бути, щоб він до хабарів докотився...—розважив себе Яровенко—певне ж куркулі знають, що їх до червоної валки не приймуть і через те навіть до магазину не везуть.

— Тов. Добридень, ви часом не здибали там Тодорця...—гукнув він, побачивши добре незаможницьке обличчя в гурті.

— Ось є Балястий.

Голова КНС підійшов до Яровенка й привітався.

— Ну, й наморився, товаришу Яровенку... З самісінького ранку тут. Перший приїхав, а тут порожній майдан... Комсомольці в довгої лози граються.

— Аджеж он їхні підводи з прапором стоять—перебив його Яровенко.

— Стоять. Чи стояли б, коли б не нагарчав на них...

— Пора починати... Де це Тодорець?

— Може де з молодичами жартує... Він на це мастак. Сказав—ходімо на кутки, а він:—ноги болять.

Яровенко слухав Бариястого й думав, що це вони всі напоїлися на Тодорця, наче змовилися й у голос запитав:

— Хіба Тодорець не був на кутках?

— Не бачив я його—відказав Бариястий і побачивши, що між підводами до них продирається Тодорець, показав—он він.

Більше ста підвід очікувало в дорогу. Це задовольняло Яровенка. Все ж таки зрушення зробили. Хай дивиться куркуль й розуміє, що бідняцько-середняцька маса не з ним, а з робітничою клясою. Хай дивиться й робить для себе висновки. Бідняцько-середняцькі маси сьогодні везуть своє, може останнє, але завтра вони примусять, уже везти куркуля. Яровенко спокійно наказав Тодорцеві розпочати мітинг.

Улаштували коротенький мітинг. А потім усі підводи довгою валкою вишикувалися дорогою. На передній їхав голова КНС Бариястий і тримав прапора, за них хура школярів.

Степ, сонце розливає золото. Земля потріскалася й готова в свій пух прийняти зерно. Радісно й здорово. Підводи риплять по шляху. Чути спів, такі милі звуки котяться в степ.